

УДК [94(262.5–192.2–17):314.01]:903«637/638»

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ НА ТЕРЕНАХ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
У КІММЕРІЙСЬКУ ЕПОХУ****ETHNIC AND CULTURAL TIES IN THE
TERRITORY OF THE NORTHERN BLACK SEA
COAST IN THE CIMMERIAN ERA****Середа М. В.,**аспірант, Львівський національний
університет ім. Івана Франка (Львів, Україна),
e-mail: 1010bios1989@gmail.com**Sereda M. V.,**postgraduate, Ivan Franko National University of
Lviv (Lviv, Ukraine), e-mail: 1010bios1989@gmail.com

На основі писемних та археологічних даних, обґрунтовується тісний культурний зв'язок кочових іраномовних номадів Північного Причорномор'я з автохтонним землеробським населенням Правобережжя Дніпра у Кіммерійську епоху. Також висвітлюється релігійний аспект взаємодії двох етнічних груп (кіммерійців і протослов'ян) та обґрунтовується його важливе значення для подальшого розвитку культури в регіоні. Звернуто увагу не те, як міжкультурний зв'язок лісостепового і степового населення вплинув на консолідацію жителів Північного Причорномор'я в Скіфський період.

Ключові слова: кіммерійці, іранці, протослов'яни, Чорноліська культура, культура, культурогенез, етнос.

In the article, based on written and archaeological data, the close cultural connection between the nomadic Iranian-speaking nomads of the Northern Black Sea region and the autochthonous agricultural population of the Dnipro right bank in the Cimmerian era is substantiated. The religious aspect of the interaction of two ethnic groups (Cimmerians and Proto-Slavs) is also highlighted, and it is substantiated by its importance for the further development of culture in the region. The attention was not drawn to the fact that the intercultural link between the forest-steppe and steppe populations influenced the consolidation of the inhabitants of the Northern Black Sea in the Scythian period.

Keywords: Cimmerians, Iranians, Proto-Slavic, Chernol'skaya culture, culture, culturology, ethnos.

Дописемна історія України має ще багато білих плям та спірних моментів. Одні і ті ж факти піддаються різній інтерпретації, що може змінювати історичну парадигму. До прикладу, Чорноліська культура визначалась О. Тереножкіним як протослов'янська, але С. Березанська вважала представників Чорноліської культури вихідцями із гето-фракійського «світу» [4, с. 24–27]. Ще один яскравий приклад неоднозначності в інтерпретації прадавньої історії України – це «прихід» на терени нашої батьківщини скіфів. Сама їх «з'ява» всередині VII ст. до н.е. і зараз викликає суперечки серед істориків та археологів. А якщо додати до цього ще і передаткування скіфських пам'яток, у зв'язку з більш досконалими методами дослідження, то отримуємо, за словами Д. Гречко «повний хаос» [10, с. 75–100].

Кіммерійська епоха, є дуже важливою для історичної науки. Першочергово тому, що в цей період починає формуватися протослов'янська етнічна група яка в майбутньому стала основою для багатьох народів Європи. Дещо, передуючи формуванню протослов'янської спільності, на світовій арені «з'являються» кіммерійці, кочові іраномовні номади. Які крім того були сусідами протослов'янського етнічного утворення і безперечно здійснювали вплив

на формування сусідніх племен. Зокрема і на предків слов'ян представлених Чорноліською культурою [11, с. 10–20].

Кіммерійська епоха не дивлячись на її важливість у історичному процесі Східної та Центральної Європи є мало дослідженою у порівнянні з іншими історичними періодами. Це пов'язано з багатьма факторами і не будемо на них зосереджувати уваги, принаймні зараз.

Наукова література присвячена вирішенню питань культури та етногенезу у Північному Причорномор'ї у Кіммерійську епоху представлена монографіями [14; 16], колективними монографіями [1] та науковими статтями [14, с. 311–321] в періодичних виданнях та матеріалах наукових конференцій. Однак абсолютна більшість цієї літератури давно застаріла в науковому плані, оскільки публікувалась ще в радянську час. Все це спонукає до перегляду історичних фактів та теорій у світлі нових наукових відкриттів. Тим більше, що питання культурних взаємовпливів та етнічного складу лісостепового і степового населення в Північному Причорномор'ї у Кіммерійську епоху викликало і викликає жваві дискусії серед науковців.

Перед тим, як розглянути питання слов'яно-іранських (розуміємо, що мова йде не про слов'ян а про протослов'ян [11, с. 10–20]) зв'язків у Північному Причорномор'ї у Кіммерійську епоху, спробуємо визначити археологічні культури, які будемо розглядати. Відштовхуючись від цього, ми визначимо і часові рамки в яких будемо розглядати культурне співіснування протослов'ян [11, с. 10–20] та іранців, що жили на території сучасної України.

На думку О. Тереножкіна Чорноліська культура є спадкоємницею Білогрудівської [1, с. 27–31] культури і «виступає проміжною ланкою між Білогрудівською культурою та культурами лісостепової зони центральної України скіфського часу» [1, с. 29–31]. Чорноліську культуру О. Тереножкін датував XII – серединою VIII ст. до н.е. [14, с. 63–86]. Сучасні дослідження дещо омолоджують цю культуру, і датують її кінцем XI–X ст. – VIII, першою половиною VII ст. до н.е. Враховуючи те, що пам'ятки Жаботинського типу передують скіфському періоду й генетично пов'язані з Чорноліськими пам'ятками [2, с. 185–204], то вони вважаються заключним етапом в існуванні Чорноліської культури. Жаботинський етап, датується 750–650 рр. до н.е. У свою чергу «з'ява» скіфів в Північно-причорноморських степах датується серединою VII ст. до н.е.

Тому хронологічні рамки у дослідження слов'яно-іранських відносин у Кіммерійську епоху слід визначити, як кінець XI ст. середина VII ст. до н.е. Ці часові рамки чітко окреслюють період існування Чорноліської культури, яку В. Іллінська, Б. Рибаків та О. Тереножкін визначають, як протослов'янську [13, с. 123]. Чорноліська культура була поширена по всій лісостеповій території Правобережжя. На кінцевому етапі її існування (Жаботинському), чорноліське населення

поширилося і на Лівобережжя, заселивши басейн Ворскли й витіснивши звідти представників Бондарихинської культури. Поширення, а скоріш за все переселення, чорнолісців у басейн Ворскли відбулось у зв'язку з кіммерійською агресією.

Археологічні об'єкти, за допомогою яких ми отримуємо інформацію про Чорноліську культуру – це могили, поселення та городища. Могили першочергово надають нам інформацію про релігійні уявлення чорнолісців, яка є дуже важливою, оскільки релігійні вірування є найбільш сталими елементами в житті соціуму [11, с. 54]. В релігійних віруваннях відображається також побут населення. Релігійний світогляд і його прояви в матеріальній культурі є чудовим індикатором для того, щоб простежити впливи інших культур на Чорнолісся чи навпаки – вплив Чорноліської культури на сусідні культури. Також враховуючи широкий ареал розселення чорнолісців і контактні регіони зі степом, де кіммерійці представлені Чорногорівським та Новочеркаським комплексами [15, с. 69–70] на півдні. А на заході ми зустрічаємо Гава–Голіградську культуру. Простежується вплив сусідніх культур чорнолісців, наприклад у орнаментативній сокири кельтів бачимо вплив «заходу», а у наявності специфічної кінської зброї та зброї вплив степовиків.

Варто зазначити, що на межі лісостепу і степу починаючи з IX ст. до н.е. з'являються городища, інколи з декількома рядами ліній оборони (наприклад, Чорноліське городище) [14, с. 63–86]. Спорудження городищ розпочалось, як мінімум за два століття до початку скіфського панування на цих територіях. Тому, логічно є думка про те, що кіммерійці, як війсьничий етнічний елемент, вже тоді проводили експансію на землі чорнолісців та інших племен у регіоні. До того ж слід враховувати, що військові дії між кіммерійцями і їх сусідами – це не тільки військова експансія, але й експансія культурно-релігійна.

Поява укріплених чорноліських поселень свідчить про виникнення загрози, яка проявлялась у вигляді набігів кочовиків (кіммерійців) з півдня і можливо фракійців (за С. Березанською) [16, с. 43–60] з заходу. З приводу останніх виникають сумніви, враховуючи те, що поселення фракійців і чорнолісців в контактній зоні на середньому Дністрі та Сереті розташовувались змішано і не простежується якоїсь більш-менш чіткої межі розселення. Етнографічний матеріал з контактних зон на території Молдови та Буковини, вказує на наявність історично мирної традиції спілкування цих двох сусідніх народів [9, с. 45–47].

Також варто врахувати той факт, що фракійці почали консолідуватися за часів Бурбесті та Децебала, а це майже через тисячу років від початку згасання Чорноліської культури, а неконсолідоване населення навряд несе велику загрозу. До того ж Гава–Голіградська група знаходилась на окраїні «фракійського світу», тому навряд чи в ті давні часи представляла значну загрозу для більш консолідованого чорноліського населення, про що свідчать їх городища, як приклад спільної праці,

що наводить на думку про певну централізацію влади. Хоча, безперечно, наявність городищ і у цьому регіоні (на середньому Дністрі та Сереті) (не таких великих, як в центральній Україні) водночас свідчить про не завжди мирний характер відносин цих двох етнічних груп. Ще одне, про що свідчить поява городищ у чорнолісців – так це, – пропочаток формування правлячої верхівки серед чорноліського населення. Побудова укріплень – це спільна робота багатьох сотень, а то й тисяч «рук», які самі по собі організуватись не могли.

Говорячи про поселення невійськового характеру і побут представників чорноліської культури слід зазначити, що вони були представниками осілого землеробського населення. Їхні житла – це наземні споруди площею 60–100 м², інколи археологам трапляються напівземлянки. Стіни зводились після того, як виготовлявся дерев'яний каркас житла, потім стіни обмазували глиною. В цій обмозці виявлено сліди злакових, соломи, полови. Серед побутових речей знайдено надзвичайно багато бронзових виробів і мало залізних. Бронзолварне виробництво у чорнолісців досягло значного рівня, також траплялись у цій культурі вироби з кістки та каменю, зернотерки, проколки тощо.

На пізньому етапі свого існування IX–VIII і частково VII (Жаботинський період) століття до н.е. в Чорноліській культурі яскраво проявляються впливи кочівників. З'являються кіммерійські елементи в кінській упряжі (вудила), зброя, тощо [1, с. 36]. Це свідчить про те, що на завершальному етапі свого існування Чорноліська культура піддавалась (спочатку постійні набіги, а згодом і часткове або повне підкорення) впливам степовиків, хоча торгівельні зв'язки безумовно також мали значення.

Населення Чорноліської та інших сусідніх кіммерійцям культур, підпадаючи під вплив кіммерійців, іранізувалось. Найкраще це простежується у зброї, якою користувались сусіди кіммерійців (протослов'яни та представники Гава–Голіградської культури). У цих племен з'являється більше зброї, першочергово такої ж, як і у кіммерійців. Частково змінюється також поховальний обряд. З'являються дрібні курганні поховання, в основному в південному ареалі розселення представників Чорноліської культури, що властиво Степовим культурам (наприклад, поховання біля с. Печера на Вінничині) [9, с. 45–47]. Вартим уваги серед чорноліських поховань є поховання, яке дослідив біля села Квітки, що на Черкащині Г. Ковпаненко. Це поховання воїнів в якому було знайдено предмети зброї та побуту, серед знахідок було представлено речі Новочеркаського типу [2, с. 209–223].

До цього також варто додати, що, як вже згадувалось, за О. Тереножкіним, Чорноліська культура – це вже протослов'янська культура, яка характеризувалась, відповідно, певними характеристиками: культурні особливості, осілість, землеробство, тощо [3, с. 260; 13, с. 134]. На відміну від О. Тереножкіна, С. Березанська вважала носіїв Чорноліської культури фракомовним [4, с.

24–27], що скоріш за все не відповідає дійсності, хоча, фракійські елементи, у цій культурі, безперечно присутні, особливо на заході ареалу її поширення.

Перед тим, як в степах Північного Причорномор'я з'явилися «Геродотові» кіммерійці, сусідами Чорноліської культури були представники Білозерської культури, яких вважають предками кіммерійців [12, с. 282], а фактично і самими кіммерійцями [12, с. 340–354]. Білозерська культура була одним з найяскравіших етнокультурних утворень того часу. Датують Білозерську культуру XII–X ст. до н.е. [6, с. 516; 8, с. 123–138]. Вона була поширена в степових районах України та Молдови, окремі поселення трапляються на Дону та Кубані. Попередниками, на основі яких і виникла ця культура є Сабатинівська культура та Бережнівсько-Маївський варіант Зрубної культурно-історичної спільності [5, с. 117], принаймні до цієї думки схиляються такі науковці: О. Тереножкін, А. Мелюкова та ряд інших вчених. Найхарактернішими пам'ятками Білозерської культури є поселення, могили та майстерні ливарників, а ще скарби металевих речей. Її матеріальний комплекс представлений також керамічними виробами, знаряддями праці, зброєю, прикрасами, зустрічаються талькові ливарні форми. На відміну від населення лісостепу, яке користувалось глиняними ливарними формами, степовики відливали металеві предмети у талькових ливарних формах.

Таким чином, культура кіммерійців є продовженням місцевих культур (Зрубної, Білозерської) за О. Тереножкіним [1, с. 25–54]. До цих культур додаються також старожитності Чорногорівського та Новочеркаського типів, які український дослідник О. Тереножкін розглядав, як старожитності історичних кіммерійців. Він визначив їх хронологічні межі, як 900–650 рр. до н.е. [1, с. 30]. Ареалом поширення пам'яток цього типу є степова та лісостепова зона Північного Причорномор'я, а також – рівнинна територія північного Кавказу. Поширення Кіммерійської культури в лісостеповій зоні, яку займали представники Чорноліської культури, свідчить про те, що землеробське населення цього регіону вже в ті давні часи піддавалось іранізації.

У представників Білозерської культури не дивлячись на важливу роль скотарства, в господарстві розвивалось також землеробство та металообробка. Носії Білозерської культури спілкувалися, скоріш за все, на північно-західному діалекті давньоіранської мовної сім'ї. Вони генетично пов'язані з іраномовними кіммерійцями та скіфами [2, с. 209–223].

З розвитком обробки металів, зокрема заліза, почався бурхливий розвиток господарської сфери. Представники землеробських культур лісостепу вдосконалюють знаряддя праці в сільському господарстві. Натомість, як степовики розвивали військову справу, що власне, диктувалось умовами життя адже для захисту стад худоби потрібно було завше бути напоготові.

Кіммерійці не виникли раптово, як етнос в Північному Причорномор'ї, тобто не мігрували зі сходу в «один день», не «віднайшли батьківщину» як угорці. Якщо розглянути це питання детальніше і співставити археологічні факти, можна зрозуміти, що «Геродотові» кіммерійці як етнос і їхня культура – це результат еволюції Зрубної (Бережнівсько-Маївська Зрубна культура XVII–XII ст. до н.е.) та Білозерської культур. «Згодом, – на думку дослідників, – за їхньою участю сформувалася своєрідна група пам'яток так званого Новочеркаського типу, зв'язок яких із кіммерійцями не викликає сумнівів» [12, с. 282].

У свою чергу, ми можемо говорити впевнено про іраномовність кіммерійців, а отже і про належність їх до іранського етнічного масиву. Як підкреслюють В. Отрошенко та Т. Вовк: «культурна близькість кіммерійців та скіфів така велика, що дозволяє обгрунтовано припускати мовну тотожність згаданих народів» [15, с. 70].

Як бачимо іранський етнічний елемент був присутній на теренах Північного Причорномор'я вже на початку формування слов'янського етносу. Іранський етнічний елемент має давнє, яскраво виражене коріння на території України, якщо вважати носіїв Катакомбної культури іранцями [7, с. 403–420].

Враховуючи експансію кіммерійців на територію проживання чорнолісів можна говорити про більшу військову силу і політичну консолідацію перших. Це, в свою чергу, передбачає не тільки військову перевагу, а й перевагу в релігійно-культурному плані. Племена, що підпадали під вплив своїх могутніших сусідів, скоріш за все, переймали і релігійно-культурні елементи, що проявились у зміні обряду поховання та у побуті. Подібних прикладів іранського впливу на культуру предків слов'ян більш ніж достатньо.

Загалом слов'яно-іранські відносини мають давню історію. Вони простежуються на всіх рівнях існування соціуму, від побутового до релігійного. Безперечно, відносини землеробських і кочових культур мали двосторонній характер, коли кращі культурні здобутки етнічні групи переймали одна в одну. З появою скіфів у Північному Причорномор'ї різниця між протослов'янами та іранцями стала значно меншою, ніж до того, в часи панування кіммерійців. Власне, така свого роду культурна глобалізація пом'якшила конфлікт двох великих етнічних груп у майбутньому. Навряд скіфська «держжава» могла б так довго існувати, якби її роздирали постійні яскраво виражені міжкультурні конфлікти.

Вивчаючи етнокультурну ситуацію на теренах нашої Батьківщини у Кіммерійську епоху, слід розуміти, що хоч автохтонні культури (наприклад Чорноліська) знаходились на нижчому щаблі розвитку, вони у кінцевому підсумку вони асимілювали загарбників. Слов'яни (якщо їхніми предками вважати представників Чорноліської культури [10, с. 432]) з часом настільки розвинули свою культуру, що іранське населення спочатку пристосувалось до неї, а згодом асимілювалось в

середовищі слов'ян [17, с. 523]. Тому вивчаючи українську історію слід враховувати, що іранський етнокультурний елемент в українській культурі має, як глибоке коріння, так і важливе значення для історії України.

Список використаних джерел

1. 'Археология Украинской ССР', 1986, Т.2. Скифо-сарматская и античная археология, *Наукова думка*, Київ.
2. Залізник, ЛЛ. (ред.), 2005. 'Археологія України', *Либідь*, Київ.
3. Чмихов, МО., Кравченко, НМ., Черняков, ІТ., 1992. 'Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій', *Либідь*, Київ.
4. Бандрівський, М., 2005. 'Проблема білогрудівки та чорнолісся – реабілітація «культури українського гальштату»?», *АДЛУ*, 8, с.311–321.
5. Березанская, СС., 1982. 'Северная Украина в эпоху бронзы', Київ.
6. Березанська, СС., Отрошенко, ВВ., Чередниченко, НН., Шарафутдінова, ІН., 1986. 'Культура епохи бронзи на території України', *Наукова думка*, Київ.
7. 'Белозерская культура', 1985, *Археология Украинской ССР*, Т.1, *Наукова думка*, Київ.
8. Братченко, СН., Шапошникова, ОГ., 1985. 'Катакомбная культурно-историческая общность', *Археология Украинской ССР*, Т.1, *Наукова думка*, Київ.
9. Ванчугов, ВП., 1990. 'Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье', *Наукова думка*, Київ.
10. Гречко, ДС., 2012. 'О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н.э.) скифской истории', *Stratumplus*, 3, с.338.
11. Гимбутас, М., 2003. 'Славяне: Сыны Перуна', Москва: ЗАО «Центрполиграф».
12. Дьяконов, ИМ., 2012. 'К методике исследований по этнической истории: «Киммерийцы»', *The Journal of Alano-Osettic Studies: Epic, Mythology & Language*, 1–2, с.374.
13. Колодний, АМ., Яроцький, ПЛ., 1999. 'Історія релігії в Україні', *Знання*, Київ.
14. Котигорошко, ВГ., 2008. 'Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е.', *Карпати, Ужгород*.
15. Мозолевський, БМ., 1996. 'Проблеми етнічної географії Скифії', *Археологія*, 4.
16. Наливайко, С., 2007. 'Етнічна історія Давньої України', *Свиан-зілля*, Київ.
17. Сегеда, С., 2001. 'Антропологія', *Либідь*, Київ.
18. Рыбаков, БА., 1979. 'Геродотова Скифия', Наука, Москва.
19. Тереножкин, АИ., 1961. 'Предскифский период на днепровском Правобережье', *Издателство АН УССР*, Київ.
20. Тереножкин, АИ., 1965. 'Основы хронологии предскифского периода', *СА*, 2.
21. Отрошенко, ВВ., Вовк, ТА., 2001. 'До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти', *Мастеріум. Археологічні студії*, 6, с.69–75.
22. 'О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре', 1984, *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25.
23. Douglas, QA., 1997. 'Encyclopedia of Indo-European Culture', Routledge.

References

1. 'Arheologija Ukrainskoj SSR (Archeology of the Ukrainian SSR)', 1986, T.2. Skifo-sarmatskaja i antichnaja arheologija, *Naukova dumka*, Kiev.
2. Zaliznjak, LL. (red.), 2005. 'Arheologija Ukrai'ny (Archeology of Ukraine)', *Lybid'*, Kyi'v.
3. Chmyhov, MO., Kravchenko, NM., Chernjakov, IT., 1992. 'Arheologija ta starodavnja istorija Ukrai'ny. Kurs lekcij (Archeology and Ancient History of Ukraine. Course of Lectures: Tutorial)', *Lybid'*, Kyi'v.
4. Bandrivs'kyj, M., 2005. 'Problema bilogrudivky ta chornolissja – rehabilitacija «kul'tury ukrai'ns'kogo gal'shtatu»?

(The Problem of Bilohrudivka and Chornolissja – Rehabilitation of the «Culture of the Ukrainian Hallstatt?»)', *ADLU*, 8, s.311–321.

5. Berezanskaja, SS., 1982. 'Severnaja Ukraina v epohu bronzy (Northern Ukraine in the Bronze Age)', Kiev.

6. Berezans'ka, SS., Otroshhenko, VV., Cherednichenko, NN., Sharafutdinova, IN., 1986. 'Kul'tura jepohi bronzy na territorii Ukrainy (Cultures of the Bronze Age on the Territory of Ukraine)', *Naukova Dumka*, Kiev.

7. 'Belozerskaja kul'tura (Belozerskaya Culture)', 1985, *Arheologija Ukrainskoj SSR*, T.1, *Naukova dumka*, Kiev.

8. Bratchenko, SN., Shaposhnikova, OG., 1985. 'Katakombnaja kul'turno-istoricheskaja obshhnost' (Catacombs Cultural and Historical Society)', *Arheologija Ukrainskoj SSR*, T.1, *Naukova dumka*, Kiev.

9. Vanchugov, VP., 1990. 'Belozerskie pamjatniki v Severo-Zapadnom Prichernomor'e (Belozersky Monuments in the North-Western Black Sea Region)', *Naukova dumka*, Kiev.

10. Grechko, DS., 2012. 'O vozmozhnyh «prosvetah» v «temnoe» vremja (VI v. do n.je.) skifskoj istorii (About Possible «Enlightenment» in the «Dark» Times (VI century BC) of the Scythian History)', *Stratumplus*, 3, s.338.

11. Gimbutas, M., 2003. 'Slavjane: Syny Peruna (Slavs: The Sons of Perun)', Moskva: ZAO «Centropoligraf».

12. D'jakonov, IM., 2012. 'K metodike issledovanij po jetnicheskoi istorii: «Kimmerijcy» (To the Methodology of Research on Ethnic History: («Cimmerians»))', *The Journal of Alano-Osettic Studies: Epic, Mythology & Language*, 1–2, s.374.

13. Kolodnyj, AM., Jaroc'kyj, PL., 1999. 'Istorija religii' v Ukrai'ni (The History of Religion in Ukraine)', *Znannja*, Kyi'v.

14. Kotygoroshko, VG., 2008. 'Verhnje Potyssa v davnynu. 1 000 000 rokiv tomu – X storichchja n.e. (Verkhnie Potyssia in Antiquity. 1,000,000 years ago – X century AD)', *Karpaty, Uzhgorod*.

15. Mozolevs'kyj, BM., 1996. 'Problemy etnichnoi' geografii' Skifi' (Problems of Scythian Ethnical Geography)', *Arheologija*, 4.

16. Nalyvajko, S., 2007. 'Etnichna istorija Davn'oi' Ukrai'ny (Ethnic History of Ancient Ukraine)', *Jevshan-zillja*, Kyi'v.

17. Segeda, S., 2001. 'Antropologija (Anthropology)', *Lybid'*, Kyi'v.

18. Rybakov, BA., 1979. 'Gerodotova Skifija (Herodotus Scythia)', *Nauka*, Moskva.

19. Terenozhkin, AI., 1961. 'Predskifskij period na dneprovskom Pravoberezh'e (The Pre-Scythian Period on the Dnieper Right Bank)', *Izdatel'stvo AN USSR*, Kiev.

20. Terenozhkin, AI., 1965. 'Osnovy hronologii predskifskogo perioda (Basics of Chronology of the Pre-Scythian Period)', *SA*, 2.

21. Otroshhenko, VV., Vovk, TA., 2001. 'Do etnichnoi' nalezhnosti nosii'v kul'tur zrubnoi' spil'noty (To the Ethnic Belonging of the Carriers of Culture of Log-House Community)', *Mag'isterium. Arheologichni studii*, 6, s.69–75.

22. 'O formirovanii pozdnecernoleskoi kul'tury na Srednem Dnestre (About the Formation of the late Chernolissia Culture on the Middle Dniester)', 1984, *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Jermityazha*, 25.

23. Douglas, QA., 1997. 'Encyclopedia of Indo-European Culture', Routledge.

***